

Петро Кралюк

Світлана Филипчук

Національний університет «Острозька академія», Україна

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У XX СТ.: ГЕНЕЗА І СУЧАСНИЙ СТАН

Petro Kraliuk

Svitlana Fylypchuk

National University of "Ostroh Academy", Ukraine

UKRAINIAN – CRIMEAN TATAR RELATIONS IN THE XX CENTURY: GENESIS AND MODERN STATE

Genesis, the nature and stages of relations between the Ukrainian and the Crimean Tatar peoples in the context of Russian geopolitical intentions have had a complex impact on the cardinal modern territorial and political transformations on the Crimea peninsula. The propaganda myth about the collaboration of the Crimean Tatars in the period of occupation by the Nazis of Crimea aimed to justify the deportation of the Crimean Tatars, which the Soviet government began on May 18, 1944. "The Final Russification" of the Crimea in the postwar period created many problems, primarily economic ones. Then in 1954, in accordance with the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, the Crimean region and the city of Sevastopol entered the former Ukrainian Soviet Socialist Republic. This transfer was accompanied by political demagoguery, because in that year the 300th anniversary of the Pereyaslav Council was widely celebrated in the USSR. In 1989, Crimean Tatars were able to return to their homeland. In 1992 and 1994, there were attempts of pro-Russian forces to proclaim "Independence" and, in fact, to annex the Crimea to Russia. Later, pro-Russian forces acted extensively on the peninsula, mostly in Sevastopol, where the base of the Russian Black Sea Fleet was located. As a result of the special operation, Crimea was officially annexed by Russia on March 18, 2014. The loss of the Crimea has led to a certain mobilization of the Ukrainian society and the search for new models of relations between the Crimean Tatar and the Ukrainian peoples.

Keywords: Crimea, Crimean Tatars, Russification, annexation.

Актуальність дослідження. Генеза, характер й етапи відносин українського та кримськотатарського народів комплексно вплинули на кардинальні сучасні територіальні й політичні трансформації на півострові Крим, спричинені незаконною анексією Російською Федерацією АР Крим, подіями 2014 року та наступних років, які відбулися внаслідок грубого порушення сусідньою державою норм міжнародного права. Розміщення Криму вкрай важливе в геополітичному сенсі, як форпост безпеки не лише для країн Чорномор'я, але й для європейських країн загалом.

У сфері української гуманітаристики працює чимало дослідників, які вивчають історичні, культурні, релігійні, політичні аспекти відносин українського та кримськотатарського народів, їхні генезу та сучасний стан. Зокрема, А. Іванець досліджує контакти між діячами Української Центральної Ради та лідерами кримськотатарського національного руху; В. Сергійчук у монографії «Український Крим» на широкому історичному тлі вивчає генезу і становлення кримськотатарського народу в його співжитті та співдії з українцями; П. Овчаренко аналізував причини, перебіг та наслідки депортації кримськотатарського народу 1944 року; С. Громенко студіює наслідки передачі півострова Крим 1954 року УРСР; С. Плохій у історичному нарисі «Брама Європи» вивчає кримськотатарське питання в геополітичному аспекті; А. Забловський аналізує кризу призму розгляду теорії міжетнічного конфлікту українсько-кримськотатарську модель міжетнічних відносин; А. Баскакова виокремила вектори історіографічного аспекту кримськотатарської проблеми в українсько-російській відносинах, М. Якубович вивчає позиціонування та ідентичність українських мусульман в умовах військово-політичної кризи (2013-2016) та ін.

Відтак метою студії є дослідження історичного контексту становлення українсько-кримськотатарських відносин та їхньої сучасної специфіки.

Виклад основного матеріалу. Після приєднання Кримського ханства до Росії в 1783 р. спостерігаємо тут непрості демографічні процеси. Якщо говорити про північні землі цієї держави, які охоплювали терени нинішнього півдня України, то вони стали місцем української колонізації. У XIX ст. ці терени були переважно заселені вихідцями з України. І саме в цій степовій зоні українська людність, займаючись землеробством, стала «корінною», що було логічним продовженням українського колонізаційного освоєння степу, яке відбувалося вже XVII-XVIII ст.

В таких умовах відносно незначне кочове тюркське населення цього регіону, йдучи на контакти з колонізаторами, зазнавало стихійної українізації. При цьому така українізація не мала підтримки з боку державних структур.

Звісно, тюркські сліди дають тут про себе знати. І чим далі з півночі на південь – тим більше. Це простежується в топоніміці, в антропології мешканців, їхній культурі, ментальності. Залишилися навіть тюркські острівці в цьому «степовому морі». Мається на увазі передусім Буджак, де є поселення гагаузів. Мова останніх належить до сім'ї тюркських мов. Щоправда, гагаузи різняться від основної маси тюрків своєю релігією. Вони сповідують православ'я, як і їхні сусіди – молдавани та українці.

Певно, феномен освоєння українцями степу потребує й серйозного вивчення, і осмислення. Адже це освоєння, за великим рахунком, трансформувало середньовічну Русь в ранньомодерну й модерну Україну. У степах чи прилеглих до них лісостепових регіонах «народилася» українська мова в її сучасному варіанті, в якій чимало тюркізмів. Тут же формувалася новочасна українська культура з її «козацьким присмаком» (а в цьому «присмакові» теж є тюркські сліди!). Ці «пограничні» степові регіони стали «колискою» сучасних українців, які не відзначаються дисциплінованістю і в своєму волелюбстві доходять до анархізму. Тому по-своєму закономірним було те, що під час визвольних змагань 1918-1920 рр., коли українці отримали шанс створити свою національну державу, вони так і не довели цю справу до кінця. Зате створили ефектну отаманію, чи не найкращим виявом якої стала армія Нестора Махна (1888-1934), котра вільно «гуляла» в степах України.

Щодо Кримського півострова, то тут ситуація була іншою. Значна частина татарського чи татаризованого місцевого населення займалася сільським господарством, різноманітними ремеслами та промислами, торгівлею. Ця частина татар вела осілий спосіб життя. Тому викоринити їх із Кримського півострова було непростю.

Царський уряд здійснив низку кроків, щоб переселити жителів Криму в інші регіони Російської імперії. На перших порах було переселене християнське населення – припонтійські греки, вірмени тощо. Вони опинилися в районі Приазов'я. Деякі кримські татари, не бажаючи миритися з царським режимом, покинули рідну землю. Багато з них опинилося в Туреччині, де з'явилася велика кримськотатарська діаспора. Натомість Крим почали заселяти росіянами й частково українцями. Щоправда, контакти між слов'янським і тюркським населенням в Криму не назвеш дружніми. Татари зустрічали приходнів з осторогою – тим паче, що між двома сторонами існували значні релігійні й культурні бар'єри.

Якщо татарське населення в процентному відношенні в Криму зменшувалося, то слов'янське, передусім російське й русифіковане, збільшувалося. На 1897 р., коли в царській Росії проводився перепис, на Кримському півострові татари хоча й були більшістю, але становили лише трохи більше третини населення (35, 6%). Це при тому, що близько ста років перед тим вони склали абсолютну більшість – 87, 6 %. У тому ж 1897 р. в Криму уже третину населення становили росіяни – 33, 1%. А третьою етнічною групою були українці – 11, 8%. XX й початок XXI століття стало часом важких випробувань для кримських татар. Чимало з них загинуло під час революційних подій 1917-1920 рр., коли Крим переходив з рук у руки, а також під час Другої світової війни. Актом геноциду щодо кримськотатарського народу стала його депортація в 1944 р. Результатом цього акту стали не лише людські жертви, а й те, що народ втратив свою землю, батьківщину. У 2014 р., у час російської окупації Криму, росіяни тут уже становили більшість населення – понад 67, 90 відсотків, українці – 15,68 %, а кримські татари – лише 10, 57%¹. Можливо, ці цифри мають деяку похибку, але

¹ Wikipedia.Org (2018). *Населення Криму* <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> (2018, вересень, 08).

тенденцію вони відображують. Те, що здійснила Російська імперія й Радянський Союз по відношенню до кримських татар, є етноцидом. Те саме можна сказати й про українців.

І українці, й кримські татари в Умовах Російської імперії та її наступника, Радянського Союзу, стали «братами по нещастю». Й прикро те, що ці «брати», за великим рахунком, не знайшли спільної мови. Хоча окремі пориви і навіть прориви були. Але занадто важким виявився тягар історичних стереотипів, якими вміло маніпулювала і російська, і радянська пропаганда.

Із розвалом Російської імперії в 1917 р. і українці, й кримські татари отримали можливості створити свої державні утворення. 7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральної Ради була проголошена Українська Народна Республіка (УНР)¹ як автономна структура в складі Російської республіки, що ніби мала стати федерацією. Того ж дня Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет, який представляв кримських татар, привітав проголошення УНР². IV Універсал Центральної Ради проголосив 22 січня 1918 р. її незалежність³. Однак незадовго після цього молода Українська держава була втоплена в крові більшовиками.

Дещо подібною була доля Кримської Народної Республіки⁴. Курултай, який скликали кримські татари в Бахчисараї, 13 грудня 1917 р. проголосив Кримську Народну Республіку (КНР). Це, до речі, була перша в історії республіка, що з'явилася в мусульманському світі. Правда, вона проголошувалася як автономна частина Російської республіки. Її, як і УНР, у січні 1918 р. знищили більшовики. А одного з лідерів КНР, Номана Челебіджіхана, вони вбили⁵. Цей діяч згодом став символічною фігурою для кримських татар.

Кримськотатарські лідери ще в липні 1917 р. встановили контакти з Українською Центральною Радою. Між ними існувала взаємодія, хоча важко назвати її ефективною. Але загалом українські діячі підтримали кримськотатарський національний рух⁶.

Керівництво УНР не мало чіткої лінії щодо Криму й кримських татар. Однак після того, як до Києва при підтримці німецьких військ повернулися владні структури УНР, переважила думка, що Крим має входити до складу Української держави. Так, у київській газеті «Відродження», яка була одним із найбільш інформативних видань часів УНР, у квітні 1918 р. зустрічаємо такі міркування щодо Кримського півострова:

«Кількість людности і простір татарської національної території є такого рода, що кримськотатарська нація не може бути здібною до утворення самостійної державної організації і мусить опертись о якусь сильнішу державу, забезпечивши собі всю ширину національних прав і повноту національного розвою.

Такою державою може бути лише Українська, з якою Кримський півострів зв'язаний якнайтісніше територіально і географічно. Кримські татари, яким Україна не може заперечити прав на національне самовизначення, можуть бути спокійні, що Українська держава зробить з кримськотатарської національної території державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію.

До такої федерації маються, oprіч політичних, також чисто економічні передумови. Україна – країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, – кримський півострів – це Рів'єра, кліматичні станції, виноградні і фруктові сади, які однаке без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців продиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу кримські політики і дійдуть до добра рідної країни – до вигідного для українців і для себе порозуміння»⁷.

У квітні 1918 р. українські військові частини ввійшли в Крим. За результатами Брестського миру Червона армія мала покинути терени України. Більшовики, аби лишитися в Криму, 19 березня

¹ Солдатенко, В. (2011). Українська Народна Республіка. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 730.

² Кандим, Ю. (2017). *Не заросте травою поле бою...* Ічня: ПП Формат, 126.

³ Кудлай, О. (2013). Четвертий Універсал Української Центральної Ради. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова Думка, 10, 532.

⁴ Kirimal, E. (1952). *Der nationale Kampf der Krimtürken in den Jahren 1917 und 1918*. Emsdetten.

⁵ Кандим, Ю. (2017). *Не заросте травою поле бою...* Ічня: ПП Формат, 13-111.

⁶ Іванець, А. (2016). Українсько-кримськотатарський союз революційного часу. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*. Київ: К.І.С., 143-145.

⁷ Відродження (1918, квітень, 23), *Людність Кримського півострова*.

проголосили Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди. Не дочекавшись завершення переговорів німців та більшовиків щодо Криму, на півострів ввійшли частини армії УНР, а паралельно з ними й німецькі війська. Тим часом тут вибухнуло антибільшовицьке повстання. 21 квітня повстанці взяли в полон уряд Республіки Тавриди. До кінця квітня українські й німецькі війська очистили Кримський півострів від більшовиків¹.

Гетьман Павло Скоропадський, який прийшов до влади в Українській державі в результаті перевороту 29-30 квітня 1918 р., вважав, що Крим має належати Україні. Без нього вона не зможе відбутися як повноцінна держава. Робилися певні кроки щодо інтеграції Криму до складу України. Проте німецьке керівництво мало свої плани щодо півострова². Але поразка Німеччини в Другій світовій війні поклала край планам і однієї, й другої сторони. У складному становищі опинилася відновлена після зречення від влади гетьмана Скоропадського Українська Народна Республіка. Їй було не до Криму. Сам же Крим у 1919-1920 рр. став ареною боротьби між білогвардійцями й більшовиками, які виявилися переможцями.

18 жовтня 1921 р. у складі Російської Федерації було утворено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку³. У 20-х роках, коли більшовики здійснювали політику коренізації, кримські татари отримали певні можливості для розвитку своєї мови й культури. Проте в 30-их роках почалося згортання цієї політики.

1941-1944 рр. німецькі війська окупували Крим. Гітлерівці планували включити півострів безпосередньо до Рейху, оскільки, мовляв, у давнину ці землі належали германцям-готам. Для кримських татар тут місця би не знайшлося. Німці не робили ставку на місцеве татарське населення в своїй окупаційній політиці.

Щоправда, з приходом німців чимало кримських татар (близько 15 тисяч чоловік), керуючись ненавистю до більшовицької влади, пішли в шуцманшафт, тобто допоміжну поліцію, а також у стрілецькі загони, що воювали з червоними партизанами, котрі переважно базувалися у Кримських горах. До речі, червоні партизани виявляли жорстокість щодо киримли.

Однак досить швидко кримські татари розчарувалися в німецькій владі. Особливо тоді, коли німці відмовили їм у відновленні своєї державності і почали поширювати чутки про створення в Криму Готії.

Щось подібне спостерігалось в Україні. Спочатку українці, особливо на теренах Західної України, не будучи в захваті від більшовицької влади, йшли на співробітництво з німецькими окупантами. Були також спроби створити Українську державу. Але проти цього була німецька окупаційна влада. Зрештою, лідери українських націоналістів відмовилися від співробітництва з німцями й, створивши Українську Повстанську Армію (УПА), почали воювати проти окупантів.

УПА, до речі, намагалася залучати до своєї боротьби також представників тюркських етносів. Були підготовлені й оприлюднені відозви до казахів, башкирів, калмиків, удмуртів і волзьких татар⁴. У цих відозвах акцент робився на тому, що росіяни поневолили тюркські народи. При цьому українські націоналісти апелювали до історії. Так, у відозві до татар Поволжя читаємо: «Пригадайте, хто Ви були в минулому. Адже не завжди Ви були невольниками Москви. Адже були інші, щасливі часи татарського народу. Третіла Москва перед величністю Казанського, Астраханського і Касимівського ханств. Власником середньо-волзьких земель, рибних багатств, пуховних промислів – був татарин, а не московський зайда»⁵. Траплялися випадки, коли представники тюркських народів переходили на бік УПА. 29-30 вересня 1943 р. до українських повстанців-націоналістів перейшов із Здолбунова (зараз райцентр Рівненської області) відділ азербайджанців у складі 160 чоловік⁶.

«Рівень колабораціонізму» в кримських татар був не вищий, ніж у деяких інших народів, окупованих німцями. Принаймні не вищий, ніж у «титової нації» СРСР – росіян. Останні

¹ Громенко, С. (2016). *500 битв за Крым*. Київ: Стилос, 182-185.

² Сергійчук, В. (2016). *Український Крим*. Вишгород: Українська Видавнича Спілка, 98-154.

³ Бикова, Т. (2009). Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова Думка, 5, 350.

⁴ *Документи: ОУН і УПА в 1943 році* (2008).. Київ: Інститут історії України НАН України, 254-257.

⁵ Там само, 256.

⁶ Там само, 266-267.

створили низку військових формувань, які воювали на боці гітлерівців. Найбільш званою була Російська визвольна армія, яку очолював генерал Андрій Власов (1901-1946).

Розповіді про особливий колабораціонізм кримських татар – це радянський пропагандистський міф, який мав на меті виправдати вигнання представників цього народу з його земель.

18 травня 1944 р. радянська влада почала депортацію кримських татар¹. З Криму виселили близько 200 тисяч представників цієї національності – переважно в Узбекистан та прилеглі до нього райони Казахстану й Таджикистану. Під час депортації загинула немала частка людей. Точна цифра не встановлена, але за підрахунками кримськотатарських дослідників вона наближається до 10 відсотків від загальної кількості депортованих. Також на Кримському півострові відбулося масове перейменування населених пунктів, які мали татарську назву. Саме ж ім'я кримських татар перестало вживатися в офіційних документах. Народ ніби зник.

Які були причини депортації кримських татар? Звісно, такою причиною був не роздутий радянською пропагандою колабораціонізм представників цього народу. Це були причини прагматичного характеру. Керівництво Радянського Союзу планувало включити в сферу свого впливу не лише землі Центральної Європи, а й просунути на південь. Тому передбачалася війна з Туреччиною. З цією метою відбувалася «зачистка тилу». Уже з кінця 1943 р. починається депортація тюркських народів, що проживали на теренах Кавказу. Також виселяли ті етноси й етнічні групи, яких підозрювали в протурецьких симпатіях і які переважно сповідували іслам². Рано чи пізно черга мала дійти до кримських татар. Адже вони мали велику діаспору в Туреччині. Чимало серед них було й туркофілів. Інша справа, що до війни Радянського Союзу з Туреччиною не дійшло. Тому зачистка від кримських татар півострова, на перший погляд, виявилася марною.

Але якщо подивитися на це з далекої історичної перспективи – то не зовсім так. Крим нарешті став «російською землею», про що імперський російський істеблішмент мріяв давно. Залишок колишнього Кримського ханства, яке змагалося з Московією не одне століття за велетенський золотоординський простір, був ліквідований, а кримські татари розсіяні в далекій Середній Азії.

Крим втрачає статус автономії. У 1945 р. він став областю, яка входила до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР). У 1948 р. зі складу цієї області вивели Севастополь, який був базою Чорноморського військового флоту. Він отримав статус міста державного підпорядкування. Радянська пропаганда його позиціонувала як «місто російських моряків», «російської слави». А 8 травня 1965 р. йому присвоїли звання міста-героя³. Відповідно, Севастополь розглядалося як «російське» і «радянське» (у радянському пропагандистському дискурсі ці поняття були майже ідентичні).

Виселення татар із Криму, а також ліквідація Кримської автономії викликали певну реакцію серед українських політичних емігрантів. Цікавою в цьому плані є публіцистична стаття «Україна і тюрки» Тараса Бульби-Боровця – керівника українського збройного формування на Поліссі, яке використовувало назву УПА. Побачила світ вона в 1951 р. в часописі «Меч і воля». Незважаючи на давність цієї статті, чимало її положень й сьогодні звучать актуально. Бульба-Боровець звертає увагу на те, що і українці, й тюркські народи, зокрема кримські татари, є жертвами московського імперіалізму. «Давно не стало, – пише він, – Київської Русі і не стало Тюркської імперії. Там, де була Київська Русь, виросла нова українська нація, що не має своєї держави. Москва цю націю засудила на смерть і планомірно цей вирок виконує. І там, де була Отоманська Імперія та інші тюркські велико-держави на просторах Ідель-Уралу і Закавказзя, виріс цілий ряд нових тюркських націй, що так само не мають своєї держави, бо їх так само, як і нас, Москва засудила на повільну смерть. Засудила і вирок послідовно виконує»⁴. Спільний ворог повинен пов'язувати українців і тюрків. Однією з таких «точок зв'язку» мав би стати Крим. «Сьогодні Крим можна сміло назвати українсько-тюркською трагедією, – відзначав Бульба-Боровець. – Він став мілітарною базою нової

¹ Овчаренко, П. (2004). Депортація кримськотатарського народу 1944. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова Думка, 2, 339.

² Громенко, С. (2016). Вітчм народів: Навіщо Сталін виселяв давні етноси Криму. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*. Київ: К.І.С., 231-232.

³ Верменич, Я. (2004). Севастополь, місто АРК. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова Думка, 9, 491.

⁴ Бульба-Боровець, Т. (2011). *Документи. Статті. Листи*. Київ: ПП Сергійчук М.І., 609.

московської потуги. І українці, і тюрки з Криму зовсім витіснені Росією»¹. Ніби це сказано про день сьогоднішній! Бульба-Боровець стверджував, що «Україна і тюркський світ – це велика антиімперіалістична сила»². «Як буде розв'язана кримська проблема, ми сьогодні не знаємо, – писав він далі. – Фактом є те, що цю проблему буде колись примушена розв'язувати Україна з тюрками, а не хто інший. З таких причин ми повинні вже сьогодні ставитися до цієї проблеми як до нашої спільної справи. В першу чергу, ми повинні якнайактивніше всюди протестувати проти варварського геноциду над кримськими татарами. В другу чергу, ми повинні домагатися репатріації всіх кримських тюрків назад на Крим так само, як ми домагаємося репатріації всіх депортованих Москвою українців назад в Україну»³. Як бачимо, в ті далекі часи українські політичні емігранти протестували проти депортації кримських татар, відверто називаючи цей акт геноцидом. Лише в 2015 р. Верховна Рада України так кваліфікувала цю депортацію. Правда, це сталося тоді, коли Крим в черговий раз окупувала Росія. Поки що Україна є єдиною державою, в якій депортацію кримських татар визнано геноцидом.

«Остаточна русифікація» Криму в післявоєнний період створила чимало проблем – передусім економічних. Втрата величезної частини працездатного населення призвела до деградації сільського господарства, інших сфер економіки. Переселенці, яких направляли сюди з «корінної Росії», тут не приживалися. Їм було важко займатися сільським господарством в умовах степу й субтропіків. Вони виявляли невдоволення навіть перед високими партійними чиновниками, як, наприклад, перед Микитою Хрущовим, котрий відвідав Кримський півострів⁴.

І тоді, у 1954 р., у відповідності з указом Президії Верховної Ради СРСР, до складу тодішньої Української Радянської Соціалістичної Республіки увійшли Кримська область й місто Севастополь. Ця передача супроводжувалася політичною демагогією. Якраз у той рік в СРСР широко відзначалося 300-ліття Переяславської Ради. Відповідно, передача Криму Україні на позір сприймалося як вияв «споконвічної дружби російського й українського народів», як «дар» росіян українцям. Зараз російські пропагандисти люблять говорити про те, що Микита Хрущов «подарував» Крим Україні. Хоча в той час цей компартійний лідер не мав абсолютної влади. Йому доводилося рахуватися з іншими радянськими провідниками. Рішення про передачу Криму Україні не було одноосібним, а колективним.

За цією демагогією стояли не лише суто прагматичні інтереси, а й політична підступність. Передача Криму зі складу РРФСР до складу УРСР мало що змінювало. Півострів як був, так і залишався в складі СРСР. До того ж його цілеспрямовано перетворювали в такий собі «радянський заповідник», де охоче поселяли колишніх радянських і партійних працівників, військових, що виходили на пенсію.

Правда, після 1954 р. «відповідальною» за Крим стала Україна. Не без того, що чималі кошти на відбудову півострова виділялися із загальносоюзного бюджету. Але УРСР мусила теж витратити частину своїх ресурсів на цю справу. Відбувався відтік частини трудових ресурсів з України до Криму. Правда, українці, потрапивши на півострів, як правило, русифікувалися. Фактично вони ставали «втраченими для України».

Окрім того, приєднання Криму – території, де переважало російськомовне населення, – «прив'язувало» Україну до Росії. І по-своєму символічним є те, що це відбулося саме в 1954 р. – на ювілей Переяславської Ради. До речі, литовцям тричі (!) в 1945, 1963 та 1987 роках пропонували передати до складу Литовської Радянської Соціалістичної Республіки Калінінградську область, звідки було депортоване німецьке населення і куди цілеспрямовано переселяли росіян і російськомовних. Керівництво республіки завбачливо відмовилося від цього «дарунку». Українське ж пішло на це, проковтнувши «наживку»⁵.

Кримський «дар» став для України «даром данайців».

Попри те, що українці й кримські татари були «розведені» по різних бараках табору, який іменувався Радянським Союзом, все ж зустрічалися хай і поодинокі, але яскраві приклади

¹ Там само, 610.

² Там само, 611.

³ Там само, 611-612.

⁴ Аджебей, А. (1992). Как Хрущёв Крым Украине отдал. *Новое время*, 6.

⁵ Громенко, С. (2016). Кримський якір: Що стояло за передачею півострова у 1954 році. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*. Київ: К.І.С., 265-272.

українсько-кримськотатарської солідарності. Одним із таких була діяльність генерала Петра Григоренка (1907-1987)¹. Походив він з Півдня України – села Борисівка Бердянського повіту (зараз – Приморського району Запорізької області). Це степовий регіон, де контактували українці й тюрки. Не слід однозначно твердити, що таке «географічне походження» пробудило інтерес Григоренка до кримських татар. Але і скидати його з рахунку не варто.

Не зупинятимемося на біографії Григоренка. На перший погляд, він був «стовідсотковою радянською людиною». Служив у Радянській армії, в її лавах пройшов Другу світову війну, мав численні нагороди, зробив блискучу кар'єру, дослужившись до звання генерала. Але в період «відлиги», в 1961 р., виступив із критикою сталінізму та політики Микити Хрущова. У 1963 р. створив Спілку боротьби за відродження ленінізму, за що в 1964 р. був позбавлений звання, нагород та пенсії. У 1964-1965 і 1969-1974 роках Григоренко зазнавав переслідувань, перебував на примусовому психіатричному лікуванні, неодноразово заарештовувався, був позбавлений роботи. І став одним із організаторів дисидентського руху в Радянському Союзі.

Однією з головних сфер у його діяльності стала боротьба за права кримських татар. Незважаючи на те, що в 1956 р. був засуджений «культу особи» Йосифа Сталіна, а деякі депортовані народи отримали змогу повернутися на свої рідні землі, однак це не стосувалося кримських татар та інших етносів, які були виселені з Кримського півострова. 15 грудня 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про розселення татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, котрі раніше проживали в Кримській області і тепер повертаються з місць спецпоселення», яка не дозволяла названим народам повертатися в рідні краї. Але, попри великі труднощі, процес повернення кримських татар на свою батьківщину відбувався². 5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який нібито реабілітував кримських татар і дозволяв їм поселятися в Криму. Однак цей документ Григоренко справедливо вважав брехливим і лицемірним. Татари, які поверталися до Криму, не мали змоги приписатися. Вони зазнавали переслідувань. Григоренко намагався допомагати їм, всіляко підтримував активістів кримськотатарського руху³.

Лише в 1989 р. кримські татари отримали змогу повертатися на свою батьківщину. І непроста справа їхньої репатріації знову ж таки лягла на плечі української влади, яка в той час поступово дистанціювалася від Москви.

«Подарований» Крим, як і слід було чекати, створив чимало проблем Україні. Ще до проголошення незалежності, 20 січня 1991 р., у Кримській області відбувся референдум. Поставлене на ньому питання звучало так: «Ви за відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?» «Міна сповільненої дії», закладена під Україну в 1954 р., тепер мала спрацювати. Московський центр почав підривати подібні «міни» в республіках, де розгорталися національні рухи. Варто згадати Карабах, Абхазію, Південну Осетію, Придністров'я... Криму ж відводилося чільне місце.

Референдум і створення «соціалістичної автономії» мало би законсервувати на півострові «радянський заповідник», який би не дозволив Україні вийти з Радянського Союзу. Більшість (понад 90 %) із тих, хто прийняв участь у голосуванні, висловилися за відновлення автономії. Щоправда, значна частина з тих, хто голосував «за», не зовсім розуміли, за що вони голосують. До того ж це голосування відбувалося в умовах інформаційної блокади та шаленої прокомуністичної пропаганди. Місцева влада в Криму, яка знаходилася в руках проросійських комуністів, обмежила доступ на півострів українських газет і журналів, скоротила трансляцію українських радіо- й телепрограм, а в місцевих засобах масової інформації розпочала кампанію дискредитації всього українського⁴.

Тодішня Верховна Рада УРСР, попри бурхливі дебати, не пішла на конфлікт з кримською владою. Тим паче, що більшість у ній належала комуністам, які так чи інакше виконували вказівки з Москви. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Після невдалого серпневого путчу 1991 р.

¹ Генерал, П.Г. (2008). *Спогади, статті, матеріали*. Київ: Смолоскип.

² Сергійчук, В. (2016). *Український Крим*. Вишгород: Українська Видавнича Спілка, 313-315.

³ Бекірова Г. (2016). Петро Григоренко. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*. Київ: К.І.С., 273-282.

⁴ Сергійчук, В. (2016). *Український Крим*. Вишгород: Українська Видавнича Спілка, 323.

в Москві, коли Україна проголосила незалежність, надзвичайна сесія Верховної Ради Кримської Автономії проголосила Декларацію про державний суверенітет республіки. Проте спроба «суверенізації» Криму не знайшла достатньої підтримки. Тим паче, що на референдумі 1 грудня 1991 р., де стояло питання про незалежність України, більшість мешканців Криму (хай з невеликою перевагою) висловилися за те, щоб Україна стала суверенною державою. У Севастополі таких було 57, 07 %, у Кримській Автономії – 54, 19%¹. Кримський півострів увійшов до складу України як Автономна Республіка Крим.

Але тут не припинялися спроби проросійських сил проголосити «незалежність», а фактично – приєднати Крим до Росії. Зокрема, такі спроби були в 1992² і 1994 роках³. І в пізніші часи на півострові активно діяли проросійські сили. Чи не найголовнішим вогнищем цих сил став Севастополь, де розміщувалася база російського Чорноморського флоту.

На жаль, проукраїнські сили в Криму не відзначалися активністю. Хоча українці на півострові становили другу за чисельністю етнічну групу (вони склали близько 20 % від загальної кількості українського населення), проте, зазнавши сильної русифікації, в переважній більшості не відзначалися вираженою українською національною свідомістю. Можливо, це виглядало парадоксально, але найбільш дієвою проукраїнською силою в Криму стали кримські татари. У 1991 р. вони відновили свої представницькі органи – Курултай⁴ та Меджліс⁵, котрі мали представляти інтереси кримли перед владою. Не можна сказати, що українська влада перешкождала діяльності кримських татар, але їй не надавала їм великої допомоги. Для неї вони були, радше, пасинками, а не синами.

Тим не менше саме в умовах незалежної України кримські татари отримали можливості не лише переселятися в Крим, а й відроджувати свою культуру. Їхні політичні лідери мали підтримку з боку національно орієнтованих українських політичних сил – Народного руху України, блоку «Наша Україна» й Блоку Петра Порошенка. Саме депутатами від цих партій і блоків до Верховної Ради обиралися кримськотатарські політичні лідери Мустафа Джемільєв та Рафат Чубаров.

Попри певні негативні стереотипи, в часи незалежної України спостерігався процес «налагодження мостів» між українцями й кримськими татарами. Стосується це не лише політичної сфери. Кримські татари розуміли, що саме незалежна Україна допомагає їм зберегтися як народу. Натомість українським патріотам імпонувала проукраїнська позиція значної частини кримських татар.

Відбувався діалог і на символічному рівні. У 2003 р. українським режисером Олесем Саніним був знятий художній фільм «Мамай», створений на основі давніх українських та кримотатарських фольклорних джерел. Це історія про те, як татарська жінка знаходить в степу українського козака, котрий утікає з турецького полону, привозить його додому, лікує, закохується й стає його дружиною. Також в Україні в 2012 р. був знятий перший кримськотатарський фільм «Хайтарма» (режисер – Ахмет Сеїтаблаєв) про депортацію кримських татар у 1944 р. Популярною в Україні стала співачка кримськотатарського походження Сусана Джамаладінова, більш відома як Джамала. У 2016 р. вона, представляючи Україну, стала переможцем на Євробаченні, виконавши пісню «1944». До речі, Джамала знімалася в одному із фільмів згаданого Олеса Саніна – «Поводир».

Важким ударом і для українців, і для кримли стала російська окупація Криму, яка розпочалася в кінці лютого 2014 р. 18 березня Крим офіційно було анексовано Росією. Це була спецоперація, яка готувалася тривалий час. У лютому, коли Україна опинилася в становищі політичної непевності, коли виник «вакуум легітимності» після Революції Гідності, російське керівництво скористалося ситуацією.

¹ Там само, 326.

² *Ведомости Верховного Совета Крыма* (1991-1992), 6, 243.

³ Wikipedia.Org (2017). *Мешков Юрій Олександрович*

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Мешков,_Юрий_Александрович> (2018, вересень, 17).

⁴ Майборода, О. (2009). Курултай кримськотатарського народу. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова Думка, 5, 530.

⁵ Майборода, О. (2009). *Меджліс кримськотатарського народу*. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова Думка, 6, 579.

На жаль, українці Криму не чинили дієвого опору російським окупантам. Тут більшу активність виявляли кримські татари. Хоча й перші, й другі стали об'єктом переслідувань окупаційної влади.

Доречно навести деякі міркування братів Капранових, які писали з цього приводу: «Будемо реалістами – українців у Криму було більше, ніж кримських татар. Українці мали військові частини і зброю. Українці пальцем не поворухнули, щоб захистити Крим. Чому? Зрозуміти можна – розгубленість після Революції, деморалізація, розвал Збройних сил Януковичем, інформаційна окупація та ін. Але треба визнати, що саме ми не змогли захистити Крим, а не намагатися звалити провину на народ, який, повернувшись із вигнання, у себе на батьківщині, в Україні зустрів недовіру, ворожість, бюрократію навпіл із бандитизмом, ба й просто міліцейські кийки у відповідь на спроби влаштуватися на своїй землі. Яке моральне право маємо ми, українці, засуджувати кримців? Нас більше, ми сильніші – і саме тому ми маємо стати для кримли захисниками, опікунами, братами. Бо Україна – наша спільна земля, наша спільна держава, спільне надбання»¹.

Відтак, на сьогоднішній день кримські татари на своїй землі опинилися в ролі небажаних чужинців. Чимало їх змушені були покинути Крим. Деякі кримськотатарські активісти були репресовані окупаційною владою. У 2016 р. у Росії Меджліс кримськотатарського народу визнали екстремістською організацією – з відповідними наслідками². Але й українці, які не зуміли захистити Крим, опинилися в ненабагато кращому становищі. Чимало з них, навіть таких, які не виявляли відкрито проукраїнських симпатій, змушені були покинути кримську землю. Бо для окупантів Крим має бути російським.

References:

1. Kirimal, E. (1952). *Der nationale Kampf der Krimtürken in den Jahren 1917 und 1918*. [The national struggle of the Crimean Turks in the years 1917 and 1918]. Emsdetten. [in German].
2. Adzhebej, A. (1992). *Kak Hrushhjev Krym Ukraine otdal. Novoe vremja*. [As Khrushchev the Crimea has given to Ukraine]. *Novoe vremja* [New time], 6. [in Russian].
3. Bekirova, G. (2016). *Petro Grigorenko. Nash Krim: nerosijs'ki istorii ukrains'kogo pivostrova* [Peter Grigorenko. Our Crimea: non-Russian stories of the Ukrainian peninsula]. Kyiv: K.I.S., 273-282. [in Ukrainian].
4. Bikova, T. (2009). *Krimskaja Avtonomna Socialistichna Radjans'ka Respublika*. [Crimean Autonomous Socialist Soviet Republic]. *Enciklopedija istorii Ukraini: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 volumes]. Kyiv: Scientific thought, 5. [in Ukrainian].
5. Bulba-Borovec, T. (2011). *Dokumenty. Stati. Listy*. [Documents. Articles. Letters]. Kyiv: PE Serhiychuk M.I. [in Ukrainian].
6. *Vedomosti Verhovnogo Soveta Kryma* (1991-1992), 6. [in Ukrainian].
7. Vermenich, Ja. (2011) Sevastopol, misto ARK. [Sevastopol, the city of the ARC]. *Enciklopedija istorii Ukraini: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 volumes]. Kyiv: Scientific thought, 9. [in Ukrainian].
8. General, P. (2008). *Spogadi, statti, materialy*. [Memoirs, articles, materials]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
9. Gromenko, S. (2016). *500 bitv za Krym*. [500 battles for the Crimea]. Kyiv, 182-185. [in Ukrainian].
10. Gromenko, S. (2016). *Vitchim narodiv: Navishho Stalin viseljav davni etnosi Krimu. Nash Krim: nerosijski istoriy ukrainskogo pivostrova*. [Buddies of the peoples: Why did Stalin evict the ancient ethnies of Crimea]. Kyiv: K.I.S.. [in Ukrainian].
11. Gromenko, S. (2016). *Krimskij jakir: Shho stojalo za peredacheju pivostrova u 1954 roci*. [Crimean anchor: What was behind the transfer of the peninsula in 1954]. *Nash Krim: nerosijski istoriy ukrainskogo pivostrova* [Our Crimea: non-Russian stories of the Ukrainian peninsula]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
12. Ivanec, A. (2016). *Ukrainsko-krimskotatarskij sojuz revoljucijnogo chasu*. [Ukrainian-Crimean Tatar alliance of revolutionary time.]. *Nash Krim: nerosijski istoriy ukrainskogo pivostrova* [Our Crimea: non-Russian stories of the Ukrainian peninsula]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
13. Kandim, Ju. (2017). *Ne zaroste travoju pole boju...* [Do not overlay the grass field of battle ...]. Ichnia: PP Format, [in Ukrainian].
14. Brati Kapranovi (2017). *Maydan. Tayemni fayly*. [Maidan Secret files]. Kyiv: Nora-Druk. [in Ukrainian].
15. Kudlaj, O. (2013). *Chetvertij Universal Ukrainskoj Centralnoj Radi*. [Fourth Universal of the Ukrainian Central Rada]. *Enciklopedija istorii Ukraini: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 volumes]. Kyiv: Scientific thought, 10, 532. [in Ukrainian].

¹ Брати Капранови (2017). *Майдан. Таємні файли*. Київ: Нора-Друк, 237.

² Якубович, М. (2017). *Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013-2016)*. Вінниця: Нілан, 70-82.

16. Ljudnist Krimskogo pivostrova (1918, kvitnja, 23). [Populations Crimean Peninsula (1918, April, 23)]. *Vidrodzhennja* [Renaissance]. [in Ukrainian].
17. Majboroda, O. (2009). *Kurultaj krimskotatarskogo narodu*. [Kurultaj Crimean Tatar people]. *Enciklopedija istorii Ukraïni: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 volumes]. Kyiv: Scientific thought, 5. [in Ukrainian].
18. Majboroda, O. (2009). *Medzhlis krimskotatarskogo narodu*. [Majlis of the Crimean Tatar people]. *Enciklopedija istorii Ukraïni: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 volumes]. Kyiv: Scientific thought, 6. [in Ukrainian].
19. Wikipedia.Org (2017). *Meshkov Jurij Oleksandrovich* <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мешков,_Юрий_Александрович> (2018, September, 17). [in Ukrainian].
20. Wikipedia.Org (2018). *Naselennja Krimu* [Crimean population] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Криму> [in Ukrainian].
21. Ovcharenko, P. (2004). *Deportacija krimskotatarskogo narodu 1944* [Deportation of the Crimean Tatar people in 1944]. *Enciklopedija istorii Ukraïni: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 volumes]. Kyiv: Scientific thought, 2, 339. [in Ukrainian].
22. *Dokumenti: OUN i UPA v 1943 roci* (2008). [Documents: OUN and UPA in 1943 (2008)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
23. Sergijchuk, V. (2016). *Ukrainskij Krim*. [Ukrainian Crimea]. Vyshgorod: Ukrainian Publishing Union. [in Ukrainian].
24. Soldatenko, V. (2011). *Ukrainska Narodna Respublika*. [Ukrainian People's Republic]. *Politichna enciklopedija*. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 730. [in Ukrainian].
25. Jakubovich, M. (2017). *Vid Majdanu do ATO: ukrainski musulmani v umovah vijskovo-politichnoï krizi (2013-2016)*. [From Maidan to ATO: Ukrainian Muslims in the context of the military-political crisis (2013-2016)]. Vinnytsya: Nilan. [in Ukrainian].